

Pácl, Pavel

Analýza výdajů domácností a životní způsob

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1988, vol. 37, iss. G32, pp. [67]-82

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111618>

Access Date: 10. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL PÁČL

ANALÝZA VÝDAJŮ DOMÁCNOSTÍ A ŽIVOTNÍ ZPŮSOB

1.

Pokusy empirické sociologie o komplexní zachycení životního způsobu naší současné společnosti obvykle široce využívají údajů z reprezentativního časového snímku („Využití času“), publikovaného zhruba v desetiletých intervalech Českým statistickým úřadem. Je to pochopitelné; chápeme-li životní způsob především jako komplex činností, pak jakákoli lidská činnost má také svou časovou dimenzi, trvá určitou měřitelnou dobu. Běžná měřítká času jsou přitom univerzální; jsou vztažitelná na každého jedince, umožňují prostě i složitější statistické operace a poskytují tak obrovské kvantum smysluplných informací. Na druhé straně má takový přístup k výkladu životního způsobu samozřejmě řadu významných a většinou dobře známých metodologických omezení a nemůže být proto jediným zdrojem našeho empirického poznání; nicméně mezi jinými typy šetření si časový snímek stále zachovává svou zřejmou prioritu právě co do požadavků na univerzálnost používaných měřítek i na meritorní — byť relativní — komplexnost svého záběru. Minuta či hodina jsou skutečně naprosto přesné a operacionalizace schopné jednotky, závazně platné a bezvýhradně aplikovatelné; deskripce činností zachycená jejich hodnotami v průběhu dne či týdne pak skutečně postihuje velmi širokou škálu nejrůznějších aspektů lidského života a pozornému výzkumníkovi mnoho napovídá i o jeho složkách hlubinnějších.

Položme si nyní otázku, nakolik může být analýza časového snímku v této své funkci alternována či alespoň doplňována analýzou struktury vydání domácností, čili tak zvaných rodinných účtů. Na první pohled jsou oba výše uvedené požadavky i v tomto případě splňovány: také korigenda může být považována za univerzální, operacionalizace schopnou, přesnou a na širokou škálu možností aplikovatelnou měrnou jednotkou a také údaje o peněžních výdajích vypovídají o mnoha stránkách naší reálné existence. Navíc relevantní data o příjmech a vydáních domácností publikuje Český statistický úřad — na rozdíl od časového snímku — každoročně. Avšak téměř současně s předběžnou kladnou odpovědí se nám objeví i řada námitek.

Předností koruny (či samozřejmě jakékoli jiné měny) jako měrné jednotky je nesporně její schopnost široké vztážitelnosti na jakýkoli druh zboží; koruna dokáže převést na srozumitelného společného jmenovatele nejen kilogram cukru a metr tkaniny, nýbrž i vstupenku do divadla, trvalou ondulaci či odvoz odpadků. Je to však oproti minutě či hodině měrná jednotka přece jen méně dokonalá. Je zaprvé méně stálá, závislá na jedincem neovlivnitelných změnách cen; jednoduše řečeno — zvýšení výdajů za nějaké zboží zde může znamenat jak jeho zvýšenou spotřebu, tak zvýšení jeho ceny při spotřebě stejné či dokonce i nižší, a naopak. Po úpravě maloobchodních cen v r. 1981 se např. u nás následující dva roky snížila spotřeba rýže, ale vydání za ni v absolutním vyjádření stoupl.

Den či týden, v jejichž rámci obvykle sledujeme časový snímek vyjádřený v minutách a hodinách, jsou podobně jako základní měrné jednotky pro všechny jedince stejné; rámec vyjádření v korunách však tvoří různé velké příjmy. Desetikoruna z rozpočtu dělníka tak je i není totéž jako desetikoruna z rozpočtu družstevního zemědělce. To je jistě další vážná komplikace; zatímco relativní údaje mají vedle absolutních u časového snímku pouze pomocný význam (např. údaj „7,5 hod. u spánku nám zabírá zhruba třetinu dne“ je už abundantní), u analýzy struktury vydání mají význam zcela zásadní (teprve informace „člen dělnické domácnosti utratí za chléb 145 Kčs ročně, což je zhruba 0,7 % jeho příjmů“ je zde úplná).

Ještě vážnější komplikaci tvoří u analýzy struktury vydání průměrné výpočty na jednotlivce. Zatímco u časového snímku je údaj za jednotlivce zjišťován přímo a je tedy zcela samozřejmý, u analýzy vydání je stejný údaj výsledkem podstatně zkreslujících statistických úprav. Základní analytickou jednotkou tu není jednotlivec, nýbrž společně hospodařící domácnost; tu však tvoří nejenom různé veliký počet členů, ale zároveň zjednodušeně řečeno členů s různou ekonomickou vahou: jsou zde členové ekonomicky činní, závislé děti i důchodci. „Průměrný člen společně hospodařící domácnosti“ je tedy víceméně krkolomnou abstrakcí; je to doslova z jedné třetiny muž, z druhé třetiny žena a z poslední třetiny dítě; stvoření, které pije lihoviny, spotřebovává kosmetické výrobky a zároveň využívá poplatků za jesle. Nevyznačuje se běžnými demografickými proměnnými jako pohlavím či věkem; jeho jediným smysluplným třídícím kritériem je sociálně-třídně postavení (člen domácnosti dělníka, zaměstnance, družstevního rolníka či důchodce) a průměrná výška příjmů.

Hovořili jsme zatím jen o námitkách tak řečeno technických; podívejme se teď stručně na obsahovou, meritorní stránku analýzy vydání. Vydání není především totéž, co spotřeba, i když v běžném chápání často oba pojmy směšujeme. Vydání nám na jedné straně nezachycuje naturální spotřebu (která — mimochodem — činila v r. 1985 na člena dělnické či zaměstnancké domácnosti v ČSR zhruba tisíc Kčs, na člena domácnosti družstevního rolníka dvojnásobek), na druhé straně však nezahrnuje ani spotřebu, vyňatou z mechanismu hospodaření domácnosti (např. spotřebu léků, školních pomůcek atp.). Avšak ani zboží skutečně zakoupené a prošlé domácím účetnictvím není okamžitě zbožím spotřebovaným; rozdělení průmyslového zboží na dvě základní skupiny, totiž na zboží krátkodobé (běžné) spotřeby a na zboží spotřeby dlouhodobé, hraje při analýze

struktury vydání daleko větší roli, než by se na první pohled mohlo zdát. Kámen úrazu tu spočívá v zásadě v tom, že obvyklý roční rámec rodinných rozpočtů je pro zachycení významu nákupu zboží dlouhodobé spotřeby příliš úzký a že ani velký počet jednotlivých domácností, zahrnutých ve výzkumném souboru, nemůže statisticky anulovat vliv stavu nasycenosti či nenasycenosti v tomto směru. Zjednodušeně řečeno — např. celkové výdaje za osobní auta jsou vyšší v období, kdy společnost prudce zvyšuje globální ukazatele své motorizace (např. počet osob na 1 automobil), než v období, kdy tyto ukazatele jsou víceméně stabilní a dané výdaje reprezentují pouze údržbu, obnovu či výměnu vozidel.

Ze svých úvah o adekvátnosti informací, získaných analýzou vydání domácností, nesmíme konečně vyloučit ani vliv aktuálního stavu maloobchodní nabídky; spotřeba mléčných výrobků v r. 1982 byla např. u nás podstatně ovlivněna dočasným nedostatečným zásobením trhu v tomto směru. Zdánlivá jednoznačnost informace o vydání tak při konkrétní analýze může nabývat mnoha významů; konstatujeme-li kupříkladu, že průměrný člen domácnosti důchodců vydal v r. 1985 za nábytek pouhé 44,— Kčs, nabízejí se nám hned čtyři možná vysvětlení: (a) nedostatek prostředků na tento druh zboží; (b) uspokojivé zásobení těchto domácností nábytkem z předchozích období; (c) špatná nabídka nábytku v maloobchodní síti v daném roce a konečně také (d) subjektivní názajem o takovou spotřebu. Je přitom velmi pravděpodobné, že na skutečném stavu jednotlivých dat o vydání se v jakémkoli případě podílejí různou vahou všechny čtyři uvedené aspekty.

Avšak nejzásadnější sociologická námitka proti použití analýzy struktury vydajů domácností jako pramene poznatků o současném životním způsobu dosud vyslovena nebyla. Týká se samozřejmě nepřipustnosti redukce „života“ na „spotřebu“. Už tradiční rozdělení činností z hlediska časového snímku na činnosti času pracovního, vázaného a volného zřetelně napovídá, že hledisko vydání domácností zcela opomíjí produktivní činnosti první sféry (tedy činnosti v rámci společenské dělby práce, jejichž spotřební složka domácím rozpočtem neprochází) a ze stejného důvodu oklešťuje či deformuje i zbylé dvě sféry (např. zkresluje význam některých činností péče o domácí hospodářství či domácnost, majících spíše „produktivní“ než „spotřební“ charakter, některých „produktivních“ koníčků ve volném čase atp.). Zejména v porovnání s časovým hlediskem staví hledisko peněžních výdajů některé dimenze našeho životního způsobu doslova na hlavu; obrovská plocha spánku, která — jak už bylo řečeno — nám zabírá zhruba třetinu života — se z tohoto pohledu mění v bezvýznamnou haléřovou položku amortizace ložního prádla, zatímco naopak do téměř stejné plně třetiny nabobtnávají v našem domácím rozpočtu výdaje za potraviny, ačkoliv jejich konzumaci věnujeme denně sotva hodinu ze čtyřiaadvaceti. Z hlediska hodnotového významu vysoce důležitá četba knih a časopisů není — nazírána finančními náklady — o nic pozoruhodnější než naše nákupy čokolády a cukroví; za tabákové výrobky vydáme za rok dokonce třikrát až čtyřikrát více než za potřeby pro tolik preferovaný a propagovaný sport.

Jenomže právě podobné paradoxní výroky jakoby náhle přestávaly hořet v neprospěch analýzy rodinných účtů; otřásají některými zavede-

nými soudy o našem životním způsobu s vehemencí, která oslabuje i metodologickou skepsi vůči nim. Ostatně ve srovnání s časovým snímkem musíme přiznat analýze rodinných účtů i některé metodologické přednosti. Už sběr základního empirického materiálu je u nich zřejmě méně problematický; „kontrola korunou“ působí na respondenta rozhodně rasantněji než „kontrola minutou“ a dává mu proto méně prostoru pro případnou autostylizaci. Také kategorizace jednotlivých položek je v rodinném účtu méně problematická a vyvolává méně rozpaků než u některých činností registrovaných časovým snímkem; při výčtu výdajů na dítě není například respondent dotazníkem nucen hledat hranice mezi jakousi „povinnou“ rodičovskou péčí a jinak chápanou „zábavou s dětmi“. A tak dál.

Námítky vůči tomu, že rodinné účty jsou do jisté míry ovlivněny kolísáním cen i tržní nabídkou, jsou jistě vážné a rozhodně ztěžují zejména dlouhodobou komparaci. Ani argument o příliš umělé konstrukci „utráceního“ jedince nelze nijak jednoduše obejít; avšak na druhé straně všechny tyto činitele — včetně různé výšky příjmů, na jejichž základě se všechny výdaje realizují — představují skutečné ekonomické bariéry, v nichž lidé denně žijí a z nichž se nemožno nijak vymanit. Nedostatky rodinných účtů jsou tedy v tomto smyslu zároveň jejich předností. Svým způsobem bezprostředněji zachycují některé aktuální sociální souvislosti. Zdůrazňují funkci rodiny jako místa, v němž se definitivně rozhoduje o životní úrovni člověka; sem se soustřeďují různé velké příjmy jejich členů, aby byly znovu redistribuovány. Ekonomická pouta rodiny jsou rozhodně významnější než pouta tak řečeno časová; manžel se může snáze vyhnout časově zachytitelné pomoci v domácnosti než ekonomickému příspěvku na její chod.

Ekonomická pouta jsou — alespoň zatím — výmluvnější než pouta časová i v jiném slova smyslu. Část času můžeme utrácet i nevědomě (a také to běžně děláme), jinou část trávit naopak pod tlakem jednoznačné nutnosti; finanční výdaj je však vždy úkonem vědomým, spojeným obvykle s rozhodováním mezi více možnostmi. Jistěže musíme bydlet či oblékat se; avšak v tom, jak bydlíme a jak se odíváme, je už i kus naší volby. Necelá hodina času, kterou — jak už bylo řečeno — věnujeme denně jídlu, se vztahuje s minutovými odchylkami na každého z nás; z hlediska nákladů v ní však můžeme ročně zkonsumovat potraviny za čtyři až deset tisíc korun. A poněvadž každé naše rozhodování je rozhodováním mezi hodnotami, může být rodinný rozpočet často věrnějším zrcadlem naší hodnotové orientace než přece jen o něco proklamativnější časový snímek.

A konečně — jistěže nelze redukovat „život“ na „spotřebu“; ale také nikoli na pouhé „trvání“. I časový snímek je pochopitelně redukcí, i když jiného druhu. Vnější kategorizace různých druhů činností a měření jejich délky vypovídá velmi málo o vnitřním vztahu člověka k nim; také výklad vzájemné souvztáhnosti sebraných dat a jejich lidské „osmyslnění“ je zde už subjektivní záležitostí výzkumníka. A ani s těmito omezeními není časový snímek schopen zachytit všechny činnosti člověka, často i kruciólní důležitosti; máme tu na mysli např. takové „makročinnosti“, jako natalitu a mortalitu, sňatečnost a rozvodovost, migraci atd.

Spor mezi časovým snímkem a analýzou rodinných vydání je ovšem fiktivní; obsahuje nicméně prvky sporu přece jen hmatatelnějšího, totiž sporu o tradičně sociologický či ekonomický přístup k výkladu sociální skutečnosti. Ani zde však nelze o sporu v pravém slova smyslu hovořit; v empirické praxi poslední doby naopak nalézáme známky sblížení obou výkladových koncepcí. Sociologie ostatně vždy uznávala význam studia rodinných účtů, i když většinou právě jen jako zdroje ekonomické informace. Nic jí však nebrání v tom, aby rodinné účty podrobila také svému rozboru (podobně jako by se měla ekonomie „zmocnit“ např. časového snímku) a aby se na základě svých dosavadních zkušeností v nich pokusila nalézt i přímé obohacení vlastních znalostí.

K tomuto kroku existuje ostatně ještě jeden důvod, sice méně zásadní, ale o to aktuálnější. V poslední době často hovoříme o tzv. „spotřebním způsobu života“. Kde jinde máme hledat empirická data o této problematice než v údajích, které o spotřebě bezprostředně vypovídají?!

2.

Prezentovaná stať se opírá o statistické údaje o příjmech a vydáních našich domácností v letech 1983—85, jak je — vždy o rok později — postupně publikoval Český statistický úřad. Nemá samozřejmě opakovat data, která jsou ekonomům pravděpodobně notoricky známa a která jsou pro ostatní v excerpovaných materiálech lehce dosažitelná. Teprve pokus o jejich hlubší neekonomickou analýzu však sociologovi prokáže ještě jeden nedostatek výchozího materiálu, o němž dosud nebyla řeč: kategorizace sebraných údajů, s níž statistika zatím pracuje, je pro naše účely v mnoha ohledech přece jen příliš hrubá.

Zmínili jsme se dosud jen o jednom omezení tohoto druhu, totiž o tom, že jediným smysluplným třídícím kritériem respondentů je zde jejich sociálně-třídní postavení. Námitka však platí i o rozeznávaných skupinách zboží a služeb, které jsou svou šířkou většinou kvalitativně značně neutrální; položka „uzeniny“ — abychom použili snad až příliš zjednodušeného příkladu — v sobě homogenizuje jak česnekový, tak uherský salám, čímž stírá nejenom jejich cenové, nýbrž především stylové rozdíly. Sociolog však často musí narušit i zavedenou ekonomickou „makrokategorizaci“ vydání do čtyř shrnujících skupin (výdaje za potraviny, průmyslové zboží, služby a platby), která mu nevyhovuje z významového hlediska; např. tak logicky ucelený jev, jako je vlastnictví a provoz osobního dopravního prostředku, se tu promítal odděleně jak do výdajů za průmyslové zboží, tak do výdajů za služby (opravárenství) i do plateb (pojištění). Účelnější se také jevílo uvažování o výdajích domácností v rámci „čistých“ příjmů (tedy nezapočítávání daně ze mzdy do výdajů, nýbrž její vyloučení z úvah vůbec): jestliže jsou výdaje aktem vědomým, spojeným obvykle s rozhodováním mezi více možnostmi, pak daň ze mzdy se takovému chápání jednoznačně vymyká.

Konečným krokem v tomto směru byl náš pokus o dichotomické rozdělení všech výdajů na tzv. „prvozní“, které v zásadě slučovaly náklady

na reprodukci už dosažené životní úrovně domácnosti, a na tzv. „rozvojové“, zahrnující výdaje dosavadní životní úroveň jednoznačně zvyšující či rozvíjející vlastní osobnosti jejich členů. Neskrýváme se jistou teoretickou i metodologickou problematičností takového pokusu, který byl navíc technicky opět omezen použitou kategorizací; bylo třeba arbitrárně rozhodnout, do které z obou skupin dané zboží či služba patří, i když hranice nemusela výhradně procházet mezi jednotlivými sledovanými položkami, nýbrž někdy i „uvnitř“ nich. Tak např. jsme do „provozních“ nákladů zařadili i všechny výdaje za odívání a obuv, i když bychom při detailnějším sledování našli mezi nimi nesporně i náklady za výrobky „rozvojového“ charakteru (např. kožišiny, účelové druhy konfekce či obutí pro sport ap.); podobně nebylo možné rozlišit v rámci nákladů na provoz vlastního auta cesty do práce, za nákupy či dalšími povinnostmi od cest za kulturou či rekreací atp.

Do tzv. „rozvojových“ výdajů jsme tak zařadili prakticky všechno průmyslové zboží dlouhodobé spotřeby, tedy náklady na nábytek a bytový textil, výdaje za nové domácí spotřebiče, osobní automobily a jednostopá vozidla a za rozhlasové a televizní přijímače (včetně další reprodukční techniky); dále výdaje za stavební potřeby a stavební činnost vůbec i výdaje za sportovní potřeby, knihy a časopisy; ze služeb pak výdaje na vzdělání, na vstupné na kulturní, zábavní a sportovní podniky, na rekreaci a na mimopracovní cestování (veřejnými prostředky). Takto definované „rozvojové“ výdaje tvořily u ekonomicky činných domácností 15—25 procent všech ročních výdajů; jejich výška v první řadě závisela na celkové výšce příjmů (čím vyšší příjem, tím vyšší podíl rozvojových výdajů) a teprve v druhé řadě na sociálně-třídním zařazení domácnosti.

Mezi ekonomicky činnými domácnostmi vykazovaly nejnižší podíl rozvojových nákladů *domácnosti dělnické*; právě ony se však také vyznačovaly — přes značnou míru příjmové homogenizace — relativně nejnižšími ročními příjmy na hlavu. Nicméně tato závislost nebyla zcela jednoznačná a členové dělnických domácností zdaleka ne ve všech jmenovitě sledovaných položkách vykazovali zároveň nejnižší absolutní roční vydání na osobu. V komplexu vydání za potraviny sice za ostatními zaostávali zejména ve výdajích za mléčné výrobky, výrobky z cukru a v nákladech za stravování v závodních jídelnách (!), avšak naopak „vedli“ ve spotřebě vepřového masa, sádla, slaniny, brambor a kávy (?). Znovu ovšem musíme upozornit, že obrázek o skutečné spotřebě zde zkrlesluje existence spotřeby naturální, týkající se především družstevních rolníků. Ze všech ostatních vydání patřilo dělníkům pouze prvenství v nákladech za tabákové výrobky; na posledních místech se naopak ocitají svými náklady za textil a obuv, za potřeby pro domácnost, za osobní dopravní prostředky, za rozhlasové a televizní přijímače a za veškeré druhy oprav a zakázkových prací. U nejmenovaných položek (zejména se to týká potravin a služeb) zaujímali členové dělnických domácností místo „mezi“ zaměstnanci a družstevními rolníky.

Vyplyvá z toho také, že dělnické domácnosti jsou spotřebitelsky méně vyhraněné než jejich zaměstnanecké a družstevní protějšky a že životní způsob jejich členů je z hlediska spotřeby „průměrný“. Lze jej zároveň charakterizovat jako spotřebitelsky „ukázněný“. Za typický u nich v tom-

to směru považujeme zejména průběh výdajů za průmyslové zboží dlouhodobé spotřeby v závislosti na výšce příjmu, jmenovitě pak výdajů za plynové a elektrické spotřebiče, za rozhlasové a televizní přijímače včetně přístrojů reprodukční techniky a za osobní dopravní prostředky; všechny s rostoucím příjmem rostou jak absolutně, tak relativně a všechny tak demonstrují zachování „tradičního“ spotřebitelského vzorce: respektovat skutečnost, že některé druhy zboží jsou dostupné až s odpovídající výškou příjmu. Poněvadž výška příjmu je v úzké závislosti s věkem hlavy domácnosti, týká se toto zjištění především mladých dělnických rodin: chovají se výrazně odlišně především ve srovnání se svými vrstevníky v zemědělství.

Sociální skupina zaměstnanců, jak obecně víme, je z mnoha hledisek oproti dělníkům a družstevním rolníkům skupinou značně heterogenní, zahrnující doslova škálu „od zřízence po univerzitního profesora“. Soubor zaměstnaneckých rodin v naší analýze sice vykazoval v průměru nejvyšší příjem, avšak podle mnoha dalších známek toto prvenství v současné době předává nebo už předal družstevním rolníkům (máme na mysli opět v první řadě hodnotu naturální spotřeby). Podle hlavních skupin výdajů mají zaměstnanci v absolutním vyjádření prioritu v nákladech na potraviny a na služby; v průmyslovém zboží i v platbách (bez daně ze mzdy) však opět družstevním rolníkům ustupují.

Ještě výmluvnější jsou však maxima či minima výdajů v některých detailněji sledovaných položkách. Tak v nákladech na potraviny vedli zaměstnanci pouze v sortimentu sýrů a ostatních mléčných výrobků, vajec, zeleniny a ovoce, čaje, vína a v nákladech za restaurační stravování (do r. 1985 vedli i ve výdajích za rybí a rybí výrobky); naopak méně než dělníci či družstevní rolníci utráceli především za pivo, za mlýnské a pekárenské výrobky a za cukr. Mezi průmyslovým zbožím jim patřilo prvenství zejména v textilu pro dospělé a v dámské obuvi, dále v kosmetickém zboží a ve výrobcích pro sportovní a kulturní vyžití; zaostávali naopak ve výdajích za speciální dětské oblečení a obutí (zde ovšem asi hrál roli o něco menší počet dětí v jejich rodinách), v palivech a ve stavebních potřebách. Výrazně nejvíce ve srovnání s dělníky a družstevními rolníky utráceli dále za nájem, plyn a další komunální poplatky kromě elektřiny, za spoje a dopravu veřejnými prostředky (kromě dopravy nákladní), za opravy šatstva a obuvi, za osobní potřeby (praní, čištění, holič a kadeřník), za veškeré kulturní služby, rekreaci a léčení; v platbách však měli nejmenší náklady za osobní a věcné pojištění. Shrnutě řečeno — členové zaměstnaneckých rodin vykazovali absolutně i relativně nejvyšší provozní náklady, avšak v celkových rozvojových nákladech přenechávali první místo družstevním rolníkům.

Ve srovnání s dělníky jsou zaměstnanci skupinou se zřetelně rozvinutějšími spotřebními zájmy. Z hlediska výdajů za potraviny jsou zaprvé skupinou, poměrně nejvíce respektující určitá pravidla racionální výživy; přehled jejich „maxim“ a „minim“ v tomto směru, jak jsme jej právě prezentovali, je dostatečně výmluvný. Jejich domácnosti se dále vyznačují zvýšenou orientací na kvalitní bydlení v nájemních či družstevních bytech městského typu (jsou ovšem zároveň skupinou, která evidentně nejméně staví). Jejich nároky jsou však zřetelné především co do odpo-

vídajícího prostoru a komunálního vybavení bytu; v nákladech na samotné vnitřní zařízení mají daleko blíže k dělníkům než k opět suverénně vedoucím družstevním rolníkům. Zde ovšem můžeme předpokládat vliv kvalitativních požadavků, které pouhá suma výdajů zřejmě zastírá.

Konečně třetí spotřebitelský zájem zaměstnaneckých rodin se výrazně soustřeďuje kolem využívání volného času. Svědčí o tom už vzpomínaná prvenství ve výdajích za rekreaci a cestování, za knihy a časopisy, za sportovní potřeby, za vstupné na kulturní, zábavní a sportovní podniky a koneckonců i za restaurační stravování (chápeme-li je především jako společenskou záležitost); jsou to přitom vesměs prvenství relativně i absolutně velmi přesvědčivá. Ještě do r. 1985 zaměstnanecké rodiny vykazovaly nejvyšší absolutní náklady také za nákup nových motorových vozidel a rozhlasových a televizních přijímačů (v r. 1985 tato prvenství opět předaly družstevním rodinám); i u těchto předmětů dlouhodobé spotřeby však zaměstnanci spíše zdůrazňovali jejich funkční „volnočasové“ využití.

Vcelku sice můžeme zaměstnance opět označit za spotřebitelsky „ukázněnou“ skupinu ve smyslu respektování pravidla postupného nabývání dražšího zboží v závislosti na postupně stoupajícím příjmu; nicméně u jejich mladších představitelů můžeme přece jen častěji než u mladých dělníků nalézt už vzpomenuté pokusy o urychlenější naplnění zmíněných zájmů. Platí to relativně o výdajích za bydlení a za „volnočasové“ zboží a služby a v této spojitosti pak i absolutně o výdajích za nová motorová vozidla.

Družstevní rolníci jsou sice v sociálně-třídní struktuře naší současné společnosti nejmenší z hlavních skupin, ale z mnoha hledisek skupinou velmi zajímavou. Vezmeme-li v úvahu jejich už několikrát zmíněnou relativně vysokou naturální spotřebu (která v r. 1985 zvýšila jejich čisté příjmy téměř o 10 %), je to především skupina „nejbohatší“. Naturální spotřeba má u nich pochopitelně vliv na citelné snížení celkových výdajů za potraviny, konkrétně především v položkách „maso a masné výrobky“, „tuky“, „vejce“, „zelenina“ a „ovoce“. Jiným specifikem celkové struktury vydání členů družstevních rodin jsou — jak už jsme také řekli — nejnižší náklady v oblasti služeb, ovlivněné mj. častou absencí nájemného (bydlení „ve svém“) a menším rozvojem komunálních služeb na venkově.

Detailnější analýza vydání družstevních rolníků však odhaluje některé symptomatické rozpory. Už ve vydáních za potraviny dosahují členové jejich rodin — přes už zmíněný vliv naturální spotřeby — některých překvapujících maxim; patří mezi ně nejvyšší výdaje za chléb, pečivo a mouku, za pivo a nápoje vůbec, ale také za mléko, máslo, cukr a závodní stravování (!). I v oblasti služeb patří družstevním rolníkům některá prvenství, např. v poplatcích za elektřinu, ve výdajích za nákladní dopravu či v nákladech na stavební a bytovou údržbu. Družstevní rolníci dále vedou v celkových vydáních za průmyslové zboží; z jednotlivých sledovaných položek např. v pleteném svrchním ošacení, v kusovém textilu, v mýdle a pracích prostředcích, v pohonných směsích a olejích, v palivech a stavebních potřebách; nově jim přibýlo i prvenství v nákupech nových dopravních prostředků a reprodukční techniky. Nejvyšší jsou u nich také poplatky na všechny druhy pojištění.

Podle našich shrnujících kritérií se družstevní rolníci vyznačovali nejnižšími náklady „provozními“ a naopak nejvyššími náklady „rozvojovými“; přitom však struktura rozvojových nákladů měla u nich těžiště především v nákupech průmyslových předmětů dlouhodobé spotřeby, zatímco orientace na využívání volného času, příznačná pro zaměstnance, u nich ustupovala do pozadí.

Vůbec zaměření na předměty dlouhodobé spotřeby bylo u družstevních rolníků jejich nejvýznamnějším spotřebitelským rysem. Jejich domácnosti jsou nejčastěji vybaveny osobními auty, jednostopými motorovými vozidly i barevnými televizory; vyznačují se však i celkovým nejlepším vybavením dalšími předměty tohoto druhu, jmenovitě elektrickými sporáky, mrazničkami, šicími stroji, kuchyňskými roboty, vysavači, jízdními koly a garážemi. A nejenom to: Právě v nabývání jmenovaných předmětů dlouhodobé spotřeby, k nimž ještě přistupoval zejména nábytek, projevovaly nejmladší domácnosti družstevních rolníků největší netrpělivost a vynakládaly na ně absolutně i relativně nadprůměrné částky. Bylo to mj. umožněno také vyšší závislostí na darech a půjčkách.

Chápeme-li spotřebou nejen nákup zboží, nýbrž také jeho odpovídající užití, můžeme náklady na velkou řadu průmyslového zboží dlouhodobé spotřeby u družstevních rolníků označit za spotřebu „nedokonavou“, zdůrazňující spíše samotné vlastnictví předmětu než jeho patřičnou exploataci. Je to v určitých položkách veblenovská „ostentativní“ spotřeba, nebo ještě přesněji spotřeba ve smyslu ukládání věcných úspor; zatímco veblenovská ostentativní spotřeba v sobě zahrnuje i momenty bezúčelného utrácení či plýtvání, vyznačují se družstevní rolníci mimo oblast průmyslových výrobků dlouhodobé spotřeby naopak spíše šetrností. Znovu tu připomeňme jejich zřetelné podcenění sféry volného času, demonstrované např. výrazně nejnižšími náklady na rekreaci.

Obecnější příčiny tohoto stavu jsou dobře známy a popsali jsme je i ve výstupech z našich dřívějších šetření. Právě u družstevních rolníků byl v posledních dvou desetiletích růst životní úrovně jako důsledek socialistické kolektivizace našeho zemědělství nejrychlejší a nejmarkantnější. Družstevní rolníci jsou přitom historicky nejmladší základní sociálně-třídní skupinou naší společnosti, skupinou bez odpovídajících tradic životního způsobu; navazují v něm spíše na hodnoty dřívějších drobných a středních rolníků, jejichž základním principem bylo soukromé vlastnictví půdy. Rychlý růst materiální životní úrovně u nich svým způsobem předstihl rozvoj adekvátních osobnostních složek chování; navíc pak zapříčinil také ztrátu formální i neformální vedoucí úlohy města v některých stylových aspektech, přebíraných venkovem. Současná spotřebitelská reakce družstevních rolníků je tedy zřejmě spíše výrazem jejich rozpaků než výsledkem uvědomělých zájmů.

Při shrnutí poznatků o struktuře výdajů *důchodců* musíme především podtrhnout základní podmínku jejich výběru mezi respondenty zpravo-
dajského souboru ČSÚ; do souboru se mohly dostat jen takové jejich domácnosti, jejichž žádný člen nebyl ekonomicky činný. Excerptované údaje tak hovoří spíše o hůře zabezpečené kategorii starých lidí než o průměrném postavení všech spoluobčanů důchodového věku; nejsou do nich zahrnuti ti, kteří žijí ve vícegeneračních domácnostech svých dětí, ani ti,

kteří si prodloužili vlastní ekonomickou aktivitu (tzv. pracující důchodci).

Člen takto definovaného souboru důchodců vykazoval pochopitelně zhruba o 35 % nižší průměrný roční čistý příjem než člen ekonomicky činné domácnosti; nicméně na druhé straně disponoval přece jen obnosem shodným nebo dokonce mírně vyšším ve srovnání s těmi ekonomicky činnými domácnostmi, které šetření ČSÚ z r. 1983 označilo za domácnosti s nízkými příjmy. Zjednodušeně se dá říci, že důchodce se z tohoto hlediska jakoby ekonomicky vrací do situace mladých, „začínajících“ rodin. Základní charakteristické rysy struktury výdajů domácností důchodců jsou ovšem od ekonomicky činných domácností zásadně odlišné; vyznačují se velice výraznou převahou „provozních“ nákladů, mezi nimiž dominují výdaje za potraviny a za provoz domácnosti, a na druhé straně minimalizací veškerých nákladů, které jsme označili jako „rozvojové“.

Takový obraz se zdá být na první pohled vysvětlitelný tím, že omezené prostředky (v jejich absolutním vyjádření) nutí důchodce zabezpečovat v prvé řadě základní potřeby (stravu, bydlení), zatímco všechny ostatní případné náklady musí ustoupit do pozadí. Avšak podrobnější údaje o absolutní výši výdajů za jednotlivé sledované položky tento závěr do jisté míry zpochybní; vydání členů domácností důchodců prakticky za všechny druhy potravin zřetelně převyšují dělnický, zaměstnanecký i družstevně-rolnický průměr a mnohdy se blíží reálné spotřebě „nejbohatších“ ekonomicky činných domácností. Platí to zejména o vydáních za maso a masné výrobky, za mléko a vejce, mlýnské a pekárenské výrobky, cukr, zeleninu a ovoce; spotřeba drůbeže, rýže, luštěnin, brambor a hotových jídel pak u důchodců předčí i domácnosti nejlépe situované. Naopak podprůměrné spotřeby dosahují důchodci z potravinářského zboží pouze u réвовého vína a u závodního stravování.

Jistěže ke zvýšeným nákladům na potraviny může u důchodců přispívat právě ztížená možnost závodního stravování, dále pak zdravotní ohledy (různé typy diet) a možná také (např. v případě cukrovinek či jižního ovoce) příležitostné dary domácnostem dětí; všechny tyto okolnosti však nevysvětlují danou skutečnost beze zbytku. Jakkoliv to odporuje tradičnímu pohledu na postavení důchodců v naší společnosti, odvažujeme se vyslovit hypotézu o jisté „umělé“ hypertrofii výdajů za potraviny, která je zřejmě neracionální nejen z hlediska správné výživy, nýbrž i z hlediska celkové struktury výdajů. Zdá se, jakoby si důchodci tímto způsobem zároveň i psychicky kompenzovali některé nesporné nevýhody svého postavení, např. omezení sociálních kontaktů, nedostatek smysluplnějších činností a podobně; jakoby část jejich spotřeby v této oblasti ztrácela tlak bezprostřední nutnosti a přebírala funkci jisté náhrady spotřeby jiné.

Samozřejmě odlišná je situace se zvýšenými náklady za provoz domácnosti; výdaje, které hradí domácnost jako celek bez ohledu na počet svých členů (nájemné a další základní sazby „sdruženého inkasa“), se pochopitelně odrážejí ve struktuře vydání z velké části osamělých důchodců daleko citelněji než v úplných rodinách. V této oblasti, stejně jako v oblasti závodního stravování pro důchodce, spatřujeme také nejaktuálnější možnost případných budoucích sociálních opatření ve prospěch této skupiny. Na druhé straně bychom však pravděpodobně i zde našli prvky jisté až přehnané vazby na soukromí, až neúčelného zveličování důležitosti cho-

du vlastní domácnosti; prvky, které nejsou jen bezprostředním důsledkem snížené mobility starších lidí, nýbrž opět i odrazem jejich „umělé“ izolovanosti.

Spotřebitelské chování důchodců je v mnoha směrech přímou kontradikcí spotřebitelského chování družstevních rolníků, jak jsme se nad ním zamýšleli v předcházejících řádcích. Zatímco družstevní rolníci se ve své orientaci na průmyslové zboží dlouhodobé spotřeby zaměřují v zásadě na budoucnost, pro důchodce jakoby budoucnost neexistuje; extrémně nízká suma jejich „rozvojových“ výdajů (necelých 10 % z celku, při zohlednění záporného salda úspor ještě podstatně méně) dnes není pouze samozřejmým důsledkem jejich omezených příjmů, nýbrž zároveň i odrazem tohoto základního životního postoje. Přes poměrně prudké prodloužení střední délky života v posledních desetiletích se v naší společnosti dosud nerozvinul tomu odpovídající vzorec chování starších spoluobčanů. Odchod do důchodu tu stále většinou znamená jakoby odchod do nevýznamné poslední fáze života, do níž už „nestojí zato“ nic investovat; do období, jež se vyznačuje už spíše jen „údržbou“ než rozvojem nových zájmů a impulzů či renezancí starších. Reálné bariéry v tomto směru mají však dnes zřejmě už jen převážně sociálně-psychický charakter; postproduktivní prostor se tu otevírá nejenom z biologicko-demografických aspektů, nýbrž — jak se zdá — i z aspektů ekonomických. Ostatně důkazem toho je stále rostoucí (a často problematická) ekonomická pomoc důchodců domácnostem dětí.

Svou roli tu nesporně hraje i moment obecného vzdělání. V naší populaci, jak víme, stále ještě platí, že její nejstarší složka je zároveň složkou nejméně vzdělanou. V dohledné době se však vlivem obrovské poválečné vzdělanostní vlny úroveň nových důchodců v tomto smyslu podstatně zvýší; je pravděpodobné, že ruku v ruce s tím se zároveň projeví i celková „vnitřní“ revalorizace jejich vlastního postavení.

3.

Charakteristickým rysem vydání našich domácností z hlediska základních sociálních skupin není ovšem jejich vzájemná rozdílnost, nýbrž spíše podobnost. Z ještě obecnějšího pohledu jsou tyto údaje zároveň svědectvím o poměrně vysoké úrovni všech vrstev našich obyvatel; každopádně jsme nikde nenarazili ani na náznak podstatnějšího ohrožení jejich základních životních požadavků. Platí to i o souborech, které byly v materiálech z r. 1983 označeny jako „domácnosti s nízkými příjmy“, aniž bychom tím samozřejmě podceňovali jejich dílčí ekonomická omezení. Elementy skutečných sociálních problémů, které jsme identifikovali, tak spíše souvisejí s přiměřeným či méně přiměřeným využitím daného stavu životní úrovně, s jeho odpovídajícím promítnutím do životního způsobu příslušných nositelů, než by se bezprostředně dotýkaly jeho konkrétní výše. Je to ovšem zákonité: čím úspěšněji zvládá socialismus svou ranou fázi, v níž mu v první řadě šlo o sociálně všeobecné a kvantitativně dostatečné, převážně materiální uspokojení primárních individuálních po-

třeb, tím naléhavěji začíná vystupovat do popředí otázka, nakolik je tato kvantita i kvalitativně zhodnocována.

Specifika socialistického životního způsobu se rodí v zásadě ze dvou zdrojů: z dostupných změn objektivních podmínek, v nichž se náš život odehrává, a ze stejně postupného růstu uvědomění subjektů, kteří svými činnostmi, vzájemnými vztahy a akceptováním určitých norem a hodnot svůj život v těchto podmínkách realizují. Oba zdroje se dialekticky prolínají a vzájemně podmiňují; změna objektivních podmínek bez odpovídajícího posunu v myšlení lidí by zůstala jen nenaplněnou formou, ale stejně tak by zůstal pouhým prázdným gestem i apel na masový posun lidského myšlení ve směru, který by byl objektivními podmínkami blokován. Sociologická reflexe struktury výdajů domácností musí brát v úvahu obě tato hlediska; musí chápat životní úroveň nejenom jako jakýsi výsledný stupeň uspokojování stávajících lidských potřeb, nýbrž zároveň i jako významný nástroj dalšího ovlivňování životního způsobu, v jehož moci je stávající lidské potřeby do značné míry modifikovat. Je samozřejmé, že tato druhá úloha životní úrovně se může uplatnit až v okamžiku víceméně bezpečného zajištění potřeb základních.

Označili jsme už za přednost analýzy vydání domácností, že každý konkrétní finanční údaj, jimi zachycený, je vždy výrazem vědomého aktu, spojeného obvykle s rozhodováním mezi více možnostmi, a že tedy empirické údaje tohoto druhu v sobě obsahují i určitou míru informací o hodnotové orientaci spotřebitelů. Zároveň však v sobě nutně obsahují také informace o objektivním stavu sociálního prostředí, v jehož rámci se výdaje uskutečňují; možnosti, mezi nimiž probíhá volba spotřebitelů, musí nejen reálně existovat, ale musí být pro ně i prakticky dosažitelné. Zdá se nám, jakoby se v řadě současných úvah o případných příznacích tzv. „spotřebního způsobu života“ (který zřejmě právem obecně chápeme jako protiklad životního způsobu socialistického) na ono „druhé“ hledisko zapomínalo. Příčiny těchto příznaků vesměs hledáme v subjektivní sféře, aniž bychom se pokusili o serióznější rozbor objektivních podmínek, v nichž se projevují. Máme přece řadu dobrých důvodů k tomu, proč nechceme slepě kopírovat kapitalistickou „výrobu pro výrobu“, proč nechceme roztáčet kolotoč vytváření „umělých“ potřeb, proč chceme zdůrazňovat funkční stránku potřeby a naopak minimalizovat její prestižní rysy; zásadní ideové požadavky jsou navíc v tomto smyslu v poslední době významně posilovány i požadavky ekologickými. Bylo by zřejmě bláhové spoléhat na to, že tuto cestu nám jaksi automaticky proklestí pouze složka subjektivního uvědomění, a prakticky tak ponechávat teze o *plánovitém* rozvoji socialistického způsobu života na proklamativní rovině.

Není v možnostech ani záměrech této stati zabývat se touto problematikou komplexně; na druhé straně však analýza výdajů domácností poskytuje v tomto smyslu určité impulsy, které nelze nechat nepovšimnuty. Hovořili jsme už o možnosti dichotomizovat všechny údaje na tzv. „provozní“ a „rozvojové“; svým způsobem ještě zajímavější pohled poskytovala vnitřní struktura oněch „rozvojových“ výdajů. Lze je rozložit na škálu, na jejímž jednom pólu by byly náklady na zboží, zvyšující naše pohodlí, ulehčující práci v domácnosti, na chatě či na záhustenku a případně

šetřící náš čas (stavební náklady, bytové zařízení, domácí spotřebiče), ale v zásadě rozvíjející jedince pouze zprostředkovaně; na druhém pólu naopak výdaje za zboží a služby, bezprostředně obohacující jedince o zážitky kulturního či rekreačního charakteru (výdaje za knihy a časopisy, za vstupné, za cestování a rekreaci). Střed škály by pak tvořily výdaje za rozhlasové a televizní přijímače, za akustickou reprodukční techniku, za sportovní vybavení a soukromé dopravní prostředky, tedy za zboží, které v sobě sdružuje jak prvky zprostředkující, tak bezprostřední. Velmi zjednodušeně můžeme nazvat první pól této pomyslné škály slůvkem „mít“ a opačný pól slůvkem „zažít“. Ve všech sledovaných ekonomicky činných domácnostech byla struktura rozvojových nákladů jednoznačně přikloněna k pólu „mít“; výdaje sdružené kolem opačného pólu „zažít“ tvořily jen 3 — 7 % podílu z celkových ročních výdajů a jejich velikost byla v prvé řadě závislá na sociálně třídním zařazení domácnosti a teprve potom na výšce celkového příjmu. Nejvyšší podíl výdajů typu „zažít“ vykazovali zaměstnanci, po nich dělníci a teprve nakonec družstevní rolníci (skrytým faktorem tu však pravděpodobně byla průměrná úroveň vzdělání); v závislosti na příjmu relativně stoupaly výdaje za rekreaci, zatímco výdaje za vstupné a za knihy a časopisy s výškou příjmu relativně klesaly a výdaje za vzdělání dokonce klesaly i absolutně.

Póly typu „mít“ a „zažít“ do jisté míry reprezentují dvě rozdílné cesty zvyšování životní úrovně a s tím související dva rozdílné typy životních způsobů. Bylo by zajisté v pravém slova smyslu dogmatické označit orientaci k pólu „mít“ za poplatnou soukromovlastnickým tendencím a tudíž za nežádoucí; stejně dogmaticky bychom totiž mohli naše hodnocení obrátit a tvrdit, že opačná orientace je výrazem nezodpovědného hédonismu. Spokojte se s konstatováním, že oba typy životního způsobu (tím spíše, že se ve skutečnosti pravděpodobně vzájemně prolínají s vyšším důrazem na ten či onen pól) mají dnes právo na existenci. Znepokojivá je však skutečnost, že převažující způsob zvyšování životní úrovně (samozřejmě pouze v rámci ekonomické kategorie „osobní spotřeby“; o společenské spotřebě tato studie nehovoří) prostřednictvím zvyšování osobního vlastnictví průmyslových předmětů dlouhodobé spotřeby v sobě skrývá některé problémy, o nichž zatím málo uvažujeme, a že — za druhé — dnešní objektivní ekonomické podmínky, v nichž jedinec realizuje svůj životní způsob, podle našeho názoru jednostranně protežují orientaci typu „mít“ a neponechávají subjektu příliš prostoru pro reálné rozhodování mezi oběma alternativami. O jaké problémy jde?

Orientace rozvinuté životní úrovně na předměty dlouhodobé spotřeby skutečně aktualizuje v teoretické rovině problém hranic mezi socialistickým a tzv. spotřebním způsobem života. I naše analýza naznačila, že už dnes u některých skupin obyvatel část takového zboží ztrácí svou užitnou funkci, představuje jistý druh „věcných úspor“ nebo plní funkci vyložené prestižní. Hranice mezi socialistickým a spotřebním způsobem života jsou shodné s hranicemi mezi tak řečeno rozumnými, oprávněnými lidskými potřebami a potřebami vyvolanými uměle v zájmu odbytu výroby; tato distinkce se i v našich podmínkách začíná stávat někdy nezřetelnou.

Orientace rozvinuté životní úrovně na zboží dlouhodobé spotřeby je zároveň orientací na zboží poměrně nákladné. Zdůrazňuje se tak význam

výšky finančních příjmů domácností pro současný životní způsob a zvyšují se tak handicapy domácností s nízkými příjmy, domácností mladých a domácností důchodců. U mladých domácností se situace komplikuje ještě tím, že jejich členové jsou zároveň v období přirozeného vyššího zájmu o sportovní vybavení a o vybavení akustickou reprodukční technikou; oba druhy zboží probíhají v současné době fázi prudkého technického zdokonalování, které však zároveň znamená prudký vzrůst jejich cen.

Orientace rozvinuté životní úrovně na zboží dlouhodobé spotřeby je do značné míry současně orientací na různé druhy domácích přístrojů a spotřebičů. Dochází přitom k paradoxnímu rozporu mezi zásadami, kterými se řídíme ve sféře zespolečenštělé práce a práce tak řečeno soukromé: efektivita využití těchto zařízení v domácnostech nutně klesá a tím se zároveň zrychluje tempo jejich morálního opotřebení. Jakkoli nám v tomto smyslu chybějí podložené informace, jako typický příklad lze zřejmě uvést ruční motorovou pilu, kterou vlastní stále více chatařů a chalupářů. Produktivita tohoto nákladného zařízení je tak velká, že pro zabezpečení celoročního otopu pro chatu stačí, aby bylo v provozu jen dva či tři dny v roce.

Orientaci zvyšování životní úrovně na zboží dlouhodobé spotřeby problematizují v poslední době konečně — jak jsme už naznačili — i ohledy ekologické; toto zboží je surovinově náročné a jeho provoz v domácnostech představuje stále stoupající dodatečný tlak na energetické zdroje.

Je nesporné, že mnoha těmto obtížím bychom se z celospolečenského hlediska efektivněji vyhnuli za předpokladu fungující sítě komunálních služeb. Jejich dnešní stav je však naopak zřejmě právě faktorem, který orientaci na některé zboží dlouhodobé spotřeby spíše podporuje, než by ji snižoval. Nepřímo o tom svědčí dlouhodobé trendy ve vývoji struktury výdajů domácnosti; zatímco podíl výdajů za potraviny dlouhodobě zřetelně klesá a podíl výdajů za průmyslové zboží stoupá, mají výdaje za služby u nás sklon ke stagnaci. Stálo by za to se v budoucích výzkumech zabývat vztahem mezi stavem komunálních služeb a růstem osobního vlastnictví různých domácích spotřebičů podrobněji; i tak je však zřejmé, že mladé domácnosti se velmi brzy přesvědčují např. o ekonomické výhodnosti nákupu vlastní automatické pračky před praním v komunále. Jakkoli by bylo logické, abychom se k pomoci obdobných komunálních služeb obraceli v případech, pokud „ještě nemáme“ na příslušný domácí spotřebič, ve skutečnosti si spotřebič kupujeme, protože „nemáme“ na komunální služby. Obdobné je to s půjčovnami průmyslového zboží; např. poplatky za půjčení auta jsou tak vysoké, že si tuto službu mohou dovolit pouze státní podniky a nikoli soukromníci.

Hovoříme přitom stále zatím jen o službách tak řečeno „provozních“; síť placených „rozvojových“ služeb ve smyslu námi užitého rozdělení výdajů není u nás prakticky vůbec vybudována. Jediným jejich zástupcem byly v naší analýze vlastně pouze cestovní kanceláře. Zřetelně nám však chybějí veřejně přístupné, ale placené kluby či herny; nemáme rozvinutou koncepci placených vzdělávacích kursů; náborů na hodnotnější kulturní akce (např. divadlo) zaměřujeme opět spíše na podniky než jednotlivce. Masová lidová zábava zůstává už mnoho let na úrovni stfelnic,

kolotočů a nověji západních hracích automatů. Typickou ilustrací je vymizení kuželníků z venkovských hospod; kuželky se z masové lidové zábavy změnilly v exkluzivní sportovní odvětví, které sice dosahuje mezinárodních úspěchů, ale které v Československu sdružuje sotva tisícovku aktivních členů. Atd. Koneckonců i situace důchodců, jak jsme o ní už hovořili, je do jisté míry ovlivněna absencí speciálně na ně zaměřených rozvojových služeb, ačkoliv víme, že v jiných zemích tvoří důchodci podstatný podíl např. právě mezi zákazníky cestovních kanceláří či mezi frekventanty všeobecně vzdělávacích institucí. Přitom důchodci byli zároveň v naší analýze jedinou sledovanou skupinou, u níž se struktura rozvojových výdajů — byť relativně malých — zřetelně přikláněla spíše k pólu „zažít“ než „mít“.

Pokládáme myšlenku o tom, že životní úroveň už nemůžeme chápat pouze jako daný stupeň uspokojování lidských potřeb, nýbrž zároveň jako významný kultivační nástroj dalšího rozvoje životního způsobu, v této souvislosti za velmi závažnou. Může se ozvat námitka, zda je vhodné připomínat toto hledisko v době, kdy se ve výrobní oblasti snažíme o různý přechod od extenzity k intenzitě a efektivitě. Jsme naopak toho názoru, že vědomí o instrumentálním poslání životní úrovně musí být nedílnou součástí tohoto přechodu. Širší společenská efektivita výroby se už nedá posuzovat pouhým odbytem; měřítkem skutečné efektivity se stávají čím dál více komplexní kvalitativní změny v životním způsobu.

LITERATURA

- Příjmy a vydání domácností v roce 1983 podle společenských skupin.* Český statistický úřad, Praha 1984.
- Příjmy a vydání domácností v roce 1984 podle společenských skupin.* Český statistický úřad, Praha 1985.
- Příjmy a vydání domácností v letech 1980—1985 podle společenských skupin.* Český statistický úřad, Praha 1986.
- Výsledky výběrového šetření o využití času v roce 1979—1980 v CSR.* Díl I—IV. Český statistický úřad, Praha 1981—1983.
- Zamfir, C.: *Policies for New Ways of Life.* In: The way of life, leisure and cultural development. Sborník materiálů z mezinárodního symposia v Liblicích, ÚFS Praha 1986.

ANALYSE DER HAUSHALTS-AUSGABEN UND DIE LEBENSWEISE

Der Autor analysiert in seinem Beitrag die Möglichkeit der Ausnutzung von Angaben über Einkommen und Ausgaben in den Haushalten der CSR, wie sie jährlich vom Tschechischen Statistischen Amt veröffentlicht werden, und kommt zu tieferen Schlußfolgerungen über die gegenwärtige Lebensweise. Im ersten Teil beschäftigt er

sich mit methodologischen Schwierigkeiten eines solchen Versuches, die sich daraus ergeben, daß das Ausgangsmaterial zwar von den Ausgaben der Einzelpersonen spricht, diese jedoch mit Hilfe der Durchschnitte aus den Gesamtausgaben der Haushalte „ausrechnet“. Der zweite Teil des Beitrages charakterisiert die Grundzüge des Verbraucherverhaltens der Arbeiter, Angestellten, LPG-Bauern und Rentner, obwohl das Hauptmerkmal der Haushaltsausgaben in der CSR eher Homogenität als hohe Differenziertheit ist. Im dritten Teil wird versucht, alle Ausgaben in sog. „Betriebs-“ und „Entwicklungsausgaben“ einzuteilen, das heißt diejenigen, die irgendwie zur Erhöhung des Lebensniveaus und zur Persönlichkeitsentfaltung der Haushaltsmitglieder beitragen. Die eigentlichen Ausgaben für die Entwicklung lassen sich wiederum auf der Skala unterordnen, deren einen Pol der Begriff „haben“ und den anderen der Begriff „erleben“ darstellen. Die Entwicklung unseres Lebensniveaus neigt bisher deutlich zu dem ersteren; der Autor stellt zum Schluß die Frage, ob diese Orientierung im Sozialismus wirklich eindeutig wünschenswert ist.